
ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ
ԵՎ ՄԻԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻ
ՔԱՆԻ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՔՅԱՆ

Հայաստանի և, ընդհանրապես, ռուսաստանյան նախկին կայսրության ազգային մյուս շրջանների խորհրդայնացումն ուղղակիորեն կապված է բուն Ռուսաստանում 1917 թ. տեղի ունեցած համաշխարհային պատմական նշանակության իրադարձությունների հետ, երբ բոլշևիկների կուսակցությանը հաջողվեց զինված ապստամբության միջոցով տապալել կադետա-էստրամենշևիկյան ժամանակավոր կառավարությունը, իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը ու փորձել «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» անվան տակ հաստատել մի վարչակարգ և կառուցել մի հասարակարգ, որոնք իրենց բնույթով ու բովանդակությամբ աննախադեպ էին համաշխարհային պատմության մեջ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից կամ, ինչպես այժմ ընդունված է, հեղաշրջումից ուղիղ երեք տարի անց, դեպքերի և իրադարձությունների տրամաբանական, իսկ երբեմն էլ անսպասելի զարգացումները հանգեցրին նրան, որ բոլշևիկյան զինուժի՝ Կարմիր բանակի օգնությամբ հարկադրաբար խորհրդայնացվեց նաև Հայաստանը:

Հայոց պատմության այդ շրջանի ճշմարտացի լուսաբանման տեսանկյունից այժմ փորձենք քննության առնել Ռուսաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների, հաստատված իշխանությունների (վարչակարգերի) ընդհանրությունը և տարբերությունը, ցույց տալ, թե ինչն էր դրանցում օրինաչափ, ինչը՝ արհեստական, որոնք էին Հայաստանում կատարվածի դրսևորումները և առանձնահատկությունները:

Հայաստանում խորհրդային համակարգին անցման դժվարությունն այն էր, որ այնտեղ սոցիալիստական կոչվող հեղափոխությունը և խորհրդային կարգերի հաստատումը տեղի էր ունենում ոչ թե հասարակության բնականոն զարգացման ու օրինաչափ զարգացումների շնորհիվ, օբյեկտիվ գործընթացների արդյունքում, այլ արտաքին ուժերի միջամտությամբ: Սոցիալիստական համարվող համակարգը Հայաստանին և նախկին կայսրության մյուս ժողովուրդներին պարտադրվեց 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով: Ուստի պատմական օրինաչափության տեսակետից խորհրդային իշխանության և սոցիալիստական կարգերի հաստատումը հետամնաց Հայաստանում տնտեսական և հասարակական զարգացման առումով անբնական էր ու արհեստական: Դա միաժամանակ նշանակում է, որ ժողովրդին և հասարակությանն անձանոթ խորհրդային-սոցիալիստական համակարգի հաստատումը պետք է առաջ բերեր տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ա-

նօրինաչափ, հիվանդագին երևույթներ ու գործընթացներ, որոնց հետևանքները, ցավոք, դրսևորվում են մինչ օրս: Հարկ է նշել, որ հասարակության պատմական զարգացման ոչ բնականոն գործընթացների հետևանքով առաջացած հիվանդագին երևույթներն ավել կամ պակաս ձևով ընթացան նաև բուն Ռուսաստանում և հետխորհրդային մյուս հանրապետություններում: Ի դեպ, 1917 թ. Ռուսաստանում սոցիալիստական հեղափոխության դեռևս հասունացած չլինելու մասին է խոսել ռուսական մարքսիզմի ու սոցիալ-դեմոկրատիայի հիմնադիր Գ. Վ. Պլեխանովը: Նրա պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Ռուսական պատմությունը դեռ չի աղացել այն այլուրը, որից կթխվեր սոցիալիզմի փքուն կարկանդակը»¹:

Խոսելով Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի մասին՝ հարկ է փաստել, որ իշխանության անցած Հայաստանի ռազմափոփոխական կոմիտեն (ՀՌՀԿ կամ Հայիեդկոմը) չի ունեցել բավարար սոցիալական հենարան: Այս առնչությամբ իրավացի է պատմաբան Վ. Ղազախեցյանը, երբ նշում է, որ խորհրդային իշխանությունն իր հաստատման պահին «չունեի տեղական ամուր բազա և ներմուծվել էր դրսից՝ Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի սվինների միջոցով կամ օգնությամբ»²:

Ռուսաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ Ռուսաստանում այն տեղի է ունեցել բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորական խորհուրդների (սովետների) առկայության պայմաններում, իսկ Հայաստանում ու ազգային այլ շրջաններում խորհուրդներ չեն ստեղծվել և որպես իշխանության մարմին՝ ժամանակավորապես հանդես են եկել ոչ ընտրովի հեղկոմները: Ի տարբերություն Ռուսաստանի, որտեղ 1917 թ. հետփետրվարյան և Հոկտեմբերյան հեղափոխության շրջանում երկիրը պատված էր հարյուրավոր խորհուրդների լայն ցանցով (Հոկտեմբերի նախօրյակին միայն Համառուսաստանյան խորհուրդների 2-րդ համագումարը ներկայացնում էին բանվորների և զինվորների 402 տեղական խորհուրդների պատգամավորներ, իսկ ամբողջ երկրում հաշվվում էր 974 նման խորհուրդ³), դրան հակառակ՝ Հայաստանում 1920 թ. աշնանը՝ խորհրդայնացման նախօրյակին, բանվորագյուղացիական պատգամավորական որևէ խորհուրդ չի ստեղծվել ու չի գործել: Իսկ եթե մինչ այդ՝ սկսած 1917 թվականից, Հայաստանի առանձին վայրերում կամ գորամասերում ժամանակավորապես հանդիպել են նման խորհուրդներ, ապա դրանք գտնվել են հիմնականում ՀՅԴ, Էսէժ, մենշևիկ կուսակցությունների և ազգային կազմակերպությունների ազդեցության տակ:

Եթե նորահռչակ Խորհրդային Ռուսաստանում պետական իշխանության ձևը բանվորների, զինվորների և գյուղացիների ընտրովի խորհուրդներն էին, ապա Հայաստանում այդպիսիք չլինելու պատճառով իշխանության ձև դարձան բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ստեղծված ոչ ընտրովի հեղկոմները: Այդ տարբեր մակարդակի հեղկոմներն էլ մեզանում ներկայացան որպես

¹ Ю. А. Ш е т и н о в. История России. XX век. М., 1999, с. 41.

² Վ. Ղ ա զ ա խ ի ը յ ա ն. Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 45:

³ Ю. А. Ш е т и н о в. ն շ վ. ա շ խ., էջ 70, «Правда», 19.V.1989.

պրոլետարիատի դիկտատուրա: Ուշագրավ է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով Խորհրդային Հայաստանում պրոլետարիատի դիկտատուրա էր հռչակվում՝ բացարձակապես չունենալով արդյունաբերական պրոլետարիատ: Այդ մասին իրենք՝ բոլշևիկ գործիչներն են խոստովանում⁴: Ինչ վերաբերում է բուն Ռուսաստանին, ապա չնայած նրա կապիտալիստական թույլ զարգացվածությանը, այնուամենայնիվ, 1917 թ. հոկտեմբերի նախօրյակին ռուսական պրոլետարիատը (քաղաքային և գյուղական) չէր գերազանցում ընդհանուր բնակչության մեկ հինգերորդ մասը (20 տոկոսը), որից արդյունաբերական բանվորները՝ 3,6 մլն մարդ⁵: Մեկ այլ տվյալով՝ դարձյալ 1917 թ., Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը՝ քաղաքային և գյուղական պրոլետարները միասին վերցված, կազմել են 18 մլն մարդ⁶: Բիհարկե, մարքայան չափանիշներով այդ բանակը ամենինի բավարար չէր 170 միլիոնանոց Ռուսաստանյան կայսրությունում սոցիալիստական հեղափոխության օբյեկտիվ նախադրյալ դառնալու համար:

Այդուհանդերձ, բանվորական շարժման փորձով հարուստ Ռուսաստանին հակառակ՝ Հայաստանում, ի սկզբանե, ստեղծվեցին ռազմահեղափոխական կոմիտեներ (ՌՀԿ-ներ): Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ ՌՀԿ-ներ ստեղծվել են բոլշևիկների 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության շրջանում: Դրանցից կենտրոնականը Ալեքսանդրապոլում ստեղծված ՀՌՀԿ-ն էր: Մակայն ապստամբության պարտությունից հետո, ապստամբական այդ մարմինները վերացվեցին:

Հայաստանում ՌՀԿ ստեղծման հաջորդ փորձը տեղի ունեցավ 1920 թ. նոյեմբերին, երբ օրակարգ բարձրացվեց Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո 1920 թ. աշնանը հերթը հասավ Հայաստանին: ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոն հոկտեմբերի 14-ին Հայաստանի խորհրդայնացման անհրաժեշտության վերաբերյալ որոշում կայացրեց: Այդ գործընթացը արագացնելու նպատակով ՌՍՖՍՀ կառավարությունը Մոսկվա-Բաքու-Անգորա կապով հասկացնում էր իր դաշնակից թուրքերին անցնելու վճռական գործողությունների Հայաստանի դեմ, որպեսզի թուրքական մահաբեր սպառնալիքով հեշտացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը: Մոսկվայում ՀՀ ժամանակավոր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եդ. Եղիազարյանը հոկտեմբերի 20-ին վարչապետ Հ. Օհանջանյանին ահազանգում էր, որ օհնարավոր է շատ ակտիվ ռազմական էլույթ ամենամոտ ժամանակներում⁷: Եվ, իրոք, դրան հետևեց հոկտեմբերի վերջին թուրքերի ուժեղ հարձակումը և գրեթե առանց դիմադրության Կարսի գրավումը, իսկ նոյեմբերի սկզբին՝ Ալեքսանդրապոլի հանձնումը: Այդ նույն օրերին Հայաստանում Ռուսաստանի

⁴ ՀՄԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարը (արձանագրությունը, Երևան, 1922, էջ 98, Ա. Գ. Հ ո Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1923, էջ 9, 45, Շ. Ա մ ի ր ի ս ա ն յ ա ն. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920 թ.), Մոսկվա, 1926, էջ 75, Գ. Կ. Օրդжоникидзе. Избранные статьи и речи. М., 1939, с. 117 и др.

⁵ Ю. А. Ш е т и н о в. Ն շ Վ. ա շ խ., էջ 30:

⁶ А. С. О р л о в и др. История России. М., 2002, с. 331.

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 2, գ. 101, թ. 2:

լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանին և Արևելյան ռազմաճակատում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանուն հրահանգված էր հայ-թուրքական հակամարտությունում հանդես գալ միջնորդի դերով: Իսկ այդ միջնորդության գինը, թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու դիմաց պետք է լինեի Հայաստանի անկախագրկումը և խորհրդայնացումը:

1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բաքվում գումարված ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի Կ(Բ)Կ ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի միացյալ նիստում, գործնականում մերժելով հայ-ռուսական հոկտեմբերի 28-ի նախաստորագրված համաձայնագիրը, կրկին օրակարգ է բարձրացվում Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը: Նոյեմբերի 11-ին ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի կազմի մեջ լրացուցիչ կերպով մտցվեցին Ս. Կասյանը, Ա. Բեկզադյանը և Ս. Տեր-Գաբրիելյանը⁸: Վ. Լենինի ցուցումների և Կովկասյան ռազմաճակատի ՌՀԽ-ի նոյեմբերի 8-ի հրամանի հիման վրա 11-րդ բանակի հրամանատարությունը նոյեմբերի 12-ից սկսեց գործառնալ կենտրոնացումը Ղազախի բնագծում⁹: Նոյեմբերի երկրորդ կեսին Բաքվում ստեղծվում է Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Ս. Կասյանի նախագահությամբ: Նոյեմբերի վերջերին Հայկոմկուսի ԿԿ-ը և Հայհեղկոմը Բաքվից հատուկ գնացքով մեկնում են Ղազախ: Ճանապարհին գնացքում կազմվում է Հայաստանի խորհրդայնացման մասին դեկլարացիա (հռչակագիր) և նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան Հայհեղկոմը 11-րդ կարմիր բանակի գործառնալի և Մայիսյան ապստամբության անհաջողությունից հետո Ադրբեջանի տարածքում ձևավորված հայկական Հատուկ գնդի ուղեկցությամբ Ղազախից մտնում են Քարվանսարա (Բջևան) և հայտարարություն անում Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ: Ղազախ-Բջևան-Դիլիջան առաջընթացի ճանապարհին ոչ մի ապստամբություն էլ տեղի չի ունեցել, իսկ Հայաստանի գործին ռազմական նախարար Դրոն հրահանգած է եղել՝ Կարմիր բանակին դիմադրություն ցույց չտալ: Կովկասի կոմունիստների ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն ճիշտ էր կռահել, որ նոյեմբերի վերջին Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ: Նոյեմբերի 26-ին կամ 27-ին, երբ Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում էր Մոսկվա՝ Ստալինին, որ «Հայ ընկերների (նկատի ունի հայ բոլշևիկներին – Ա. Ն.) և Նարիմանովի կարծիքով չարժի այլևս սպասել ... Այժմ նույնիսկ «Մշակ» թերթն է սպասում մեր գալստյանը¹⁰, հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 28-ի իր պատասխան հեռագրում Ստալինը Օրջոնիկիձեին զգուշացնում էր «չտապել»¹¹: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի նոյեմբերյան արագընթաց խորհրդայնացումն իրականացվել է անձամբ Գ. Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ: Ուշագրավ է, Մոսկվա՝ Լենինին և Ստալինին դեկտեմբերի 2-ին ուղղված հեռագրում Օրջոնիկիձեն մասնավորապես առաջարկում էր Մոսկվային Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ կատարել հետևյալ պաշ-

⁸ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 299:

⁹ Մեծ Հոկտեմբերի ուղիով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1977, էջ 167:

¹⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (այսուհետև՝ РГАСПИ), ф. 85, с. 14, д. 30, л. 1.

¹¹ Նույն տեղում, գ. 33, թ. 1:

ժամկետի առումով հստակ չի համաձայնեցվել Մոսկվայի հետ, և Կովկասի բոլշևիկ ղեկավարները՝ Գ. Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ, արագացրել են Հայաստանի խորհրդայնացումը և Կենտրոնին կանգնեցրել արդեն կատարված փաստի առաջ:

Այդ տեսակետից Ռուսաստանում մինչև հոկտեմբերյան զինված ելույթը բոլշևիկները 1917 թ. հետփետրվարյան փորձությունների ու քաղաքական վայրիվերումների փետրվար-հոկտեմբեր իննամսյա մի ամբողջ շրջա անցան: Հայտնի է, որ զինված ապստամբությունը մայրաքաղաքում աչքի է ընկել մանրագին նախապատրաստվածությամբ, շնորհիվ Վ. Լենինի և Լ. Տրոցկու վճռականության ու թափած կազմակերպչական ջանքերի: Ինքնին հասկանալի է, որ Պետրոգրադում կատարված իր մասշտաբայնությամբ, բնույթով, բովանդակությամբ ու նշանակությամբ անհամեմատելի է 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Հայաստանում կատարվածի հետ: Թեև այստեղ ևս դժվար է խոսել Հոկտեմբերյան հեղաշրջման օրինաչափության մասին:

Հայաստանի պարագայում խորհրդայնացումը իրավիճակային լուծում ստացավ: Օրջոնիկիձեի նախաձեռնողական քայլը Հայաստանի արագընթաց խորհրդայնացման հարցում պետք է բացատրել ոչ թե հայությանը թուրքական հետագա աղետներից փրկելու մտահոգությամբ, այլ այն հանգամանքներով, որ ա) Գ. Օրջոնիկիձեի ավելի մոտ ու իրազեկ էր տարածաշրջանում ծավալվող ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, բ) քենալականներն արդեն գրավել էին թուրքական □Ազգային ուխտով□ նախատեսված հայկական տարածքները, հավելյալ նաև Մուրմալուի և Ալեքսանդրապոլի գավառները, ուստի սպասելն այնև ավելորդ էր, գ) Հայաստանի խորհրդայնացման հարցում շտապեցնում էին ոչ միայն հայ կոմունիստները, այլ, թող զարմանալի չթվա, նաև թուրքերը:

Հարց է ծագում. ինչու թուրքերը: Նոյեմբերի կեսերին Էրզրումի ռազմական երկայնուղու Ռուսաստանի ներկայացուցիչ (կցորդ) Վ. Տրիֆոնովը Գ. Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած հեռախոսազրույցում հայտնում էր. «Թուրքերը պնդում են մեր գործերի Հայաստան մտցնելու վրա՝ խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար, համարելով այն երաշխիք իրենց թիկունքի ապահովության տեսակետից, որպեսզի նման պայմաններում կարողանան իրենց գործերը տեղափոխել արևմուտք՝ Անտանտի դեմ: Դրությունը միանգամայն պարզ է և անվտանգ»¹⁷: Բառացիորեն այս նույն միտքն է հաստատում մեկ այլ վավերագիր: Խորհրդային գործեր Հայաստան (թուրքերի կողմից ոչ գրավյալ շրջաններ) մտցնելու վերաբերյալ համապատասխան հայտարարություն էր արել նաև Արևելյան ճակատի հրամանատար Բ. Կարաբեքիրը դարձյալ նույն հիմնավորմամբ: Ըստ Կարաբեքիրի՝ Կարմիր բանակը Հայաստան մտցնելով ապահով կդառնա Թուրքիայի արևելյան թիկունքը և դրանով իրենք հնարավորություն կստանան գործեր տեղափոխելու Արևմտյան ճակատ՝ հույների դեմ կովելու համար¹⁸: Հայաստան Կարմիր գործ մտցնելու թուրքերի շահագրգռության մասին է վկայաբերում նաև Արևելյան ռազմաճակատում Ռուսաստանի լիազոր Բ. Մդիվանին՝ նոյեմբերի 29-ին Գ. Օրջոնիկիձեին ուղղված ռա-

¹⁷ РГАСПИ, ф. 85, с. 14, д. 34, л. 2.

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 22, թ. 11:

դիտգրում: Մշիվանու փոխանցմամբ՝ թուրքերն իրենց այդ շահագրգռությունը հիմնավորում էին նրանով, որպեսզի դրանով իրենց թիկունքը ապահով լինի դեպի Արևմուտք՝ Անտանտի դեմ գորք փոխադրելու համար¹⁹:

Հայաստան Կարմիր բանակ մտցնելու վերաբերյալ թուրքերի հայտարարությունը սկզբում խորհրդային կողմը կասկածանքով է ընդունել՝ մտավախություն ունենալով, որ դա կարող է առիթ տա ներքաշվելու Անտանտի հետ վաղաժամկետ կոնֆլիկտի մեջ, և վերջիններս դեսանտ իջեցնեն Բաթում²⁰: Այս մտավախությունների հիման վրա էր, որ, ինչպես արդեն ասվեց, Մոսկվան չէր շտապում Հայաստան գորք մտցնել՝ զգուշանալով հատկապես Անգլիայի միջամտությունից: Բայց երբ համոզվում են, որ թուրքերի հայտարարությունը լուրջ է, իսկ անգլիական ակտիվացման վերաբերյալ որևէ վտանգ չկա, միայն դրանից հետո Մոսկվան Բաքվի միջոցով հրաման է տալիս Ղազախի սահմանագլխին կանգնած Կարմիր բանակի գորամասերին մուտք գործել Հայաստան և խորհրդայնացնել իրեն «հասանելիք» հատվածը:

Հայաստանի խորհրդայնացման իրավական ձևակերպումը եղավ Երևանում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ հինգշաբթի օրը, ստորագրված Դրո-Լեզրան համաձայնագիրը: Հայ-ռուսական միջպետական այս համաձայնագիրը խորհրդային շատ հեղինակներ զանց են առել, չտեսնելու են տվել: Այս փաստաթուղթը անգամ տեղ չի գտել Հայաստանի խորհրդայնացման 40-ամյակին նվիրված փաստաթղթերի և նյութերի արդեն հիշատակված հայտնի ժողովածուում: Ի դեպ, այս նույն ժողովածուի նախնական 1957 թ. ռուսերեն հրատարակությունում տեղ է գտել Երևանի համաձայնագիրը, իսկ հայերեն ժողովածուից հանվել է: Անտեսվել է Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման վերաբերյալ այդ համաձայնագիրը, որպեսզի ցույց տան, թե Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը տեղի է ունեցել «ժողովրդական ապստամբության» միջոցով: Դրա համար էլ խորհրդային և խորհրդամետ հեղինակները Հայաստանի խորհրդայնացման օր են համարում նոյեմբերի 29-ը՝ Հայկեղկոմի այդ օրվա հռչակագիրը համարելով Հայաստանի բանվորագյուղացիական ապստամբության հետևանք: Բացի այդ, դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի մասին խոսելը ցանկալի չէր այն իմաստով, որ բոլշևիկյան քարոզչության տեսակետից թույլատրելի չէր, որ խորհրդային կողմը սեղան նստեր ու բանակցեր «ժողովրդի ռիսերիս թշնամի և բանդիտ» դաշնակների հետ:

Այս համապատկերի վրա Ռուսաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացումների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, ի տարբերություն Հոկտեմբերյան հեղաշրջման, որը կրել է լավ ծրագրված ու նախապատրաստված զինված ապստամբության բնույթ, Հայաստանի պարագայում, ինչպես ասվեց, խորհրդայնացումը կատարվել է արտաքին ուժերի կոպիտ միջամտությամբ, թուրքական սպառնալիքով, սակայն ռուսական կողմից խաղաղ ճանապարհով, առանց Կարմիր բանակի կողմից որևէ փամփուշտ արձակելու, երկկողմ համաձայնությամբ:

¹⁹ Геноцид армян (док. и ком.) (այսուհետև՝ Геноцид армян), сост. проф. Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 2. М., 2005, с. 397.

²⁰ РГАСПИ, ф. 85, с. 14, д. 22, л. 11.

Ռուսաստանի Հոկտեմբերյան և Հայաստանի Նոյեմբերյան (պայմանակա- նորեն կարելի է անվանել «Նոյեմբերյան», որովհետև 70 տարի շարունակ պաշտոնապես այդպես է տոնվել) հեղափոխություններում ընդհանրականն այն է, որ երկու դեպքում էլ դրանք հաղթանակել են անարյուն: Վ. Լենինը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը մայրաքաղաքում բնորոշել է «...հազվադեպ անարյուն և հազվադեպ հաջող»²¹: Որքան էլ զարմանալի է՝ գրեթե անարյուն է եղել ժամանակավոր կառավարության տապալումը և իշխանության գրավումը մայրաքաղաք Պետրոգրադում: Կառավարության շենքի՝ Չմեռային պալատի գրավման ժամանակ զոհվել է ընդամենը 6 մարդ (5 նավաստի և մեկ զինվոր)²²: Եթե Հոկտեմբերյան հաղթանակին բոլշևիկները հասան զինված ապստամբության լավ նախապատրաստության՝ դրան վերաբերելով որպես արվեստի, ժողովրդին տված քարոզչական առատ խոստումների՝ հաշտության, հացի, հողի, ազատությունների, ազգերի ինքնորոշման և այլ կարգախոսներով, ինչպես նաև ժամանակավոր կառավարության և կառավարող կուսակցությունների թույլ տված սխալներից ու հապաղումներից օգտվելու շնորհիվ, ապա Հայաստանի «Նոյեմբերյան» չկայացած հեղափոխության հաղթանակը պայմանավորված էր հանրապետությունում ստեղծված ռազմաքաղաքական անել իրավիճակով, Ս. Վրացյանի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «ռուսական մուրճի և թուրքական սալի միջև» հայտնվելու հանգամանքով, որն էլ հարկադրեց Հայաստանի իշխանություններին ու ժողովրդին ընդունելու չարյաց փոքրագույնը՝ Խորհրդային վարչակարգը:

Եթե ռուսական հեղափոխությունն իր հիմքում, այնուամենայնիվ, ուներ հիմնականում ներքին նախադրյալներ ու պատճառներ, թեև չպետք է անտեսել Առաջին աշխարհամարտի և գերմանական բազմամիլիոն մարկերի գործոնները (տվյալներ կան, որ Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղաշրջման համար կայգերական Գերմանիան «օգնության» կարգով հատկացրել է 40-ից մինչև 50 մլն գերմանական մարկ ոսկով²³), ապա սոցիալ-տնտեսապես և քաղաքականապես առավել հետամնաց Հայաստանի խորհրդայնացումը հարկադրական քայլ էր՝ պայմանավորված բացառապես արտաքին ուժերով ու գործոններով: Եվ այդ արտաքին գործոնի գլխավոր դերակատարներն էին Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան:

Հեղկոմները՝ որպես պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմին, ռուսական երևույթ էին և բնավ կապ չունեն ո՛չ հայ և ո՛չ էլ անդրկովկասյան իրականության հետ: Իբրև պրոլետարիատի դիկտատուրայի քաղաքական իշխանության կարևորագույն մարմին՝ առաջին անգամ ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ) անվանումով կառույց ստեղծվել է 1917 թ.

²¹ Վ. Բ. Լենին. ԵԼԺ, հ. 35, Երևան, 1981, էջ 4:

²² Страницы истории КПСС. Факты. Проблемы. Уроки. М., 1988, с. 194-195; А. Р у т ю н о в. Досье Ленина без ретуши. Документы. Факты. Свидетельства. М., 1999, с. 102.

²³ В. И. С т а р ц е в. Немецкие деньги и русская революция. СПб., 2006, с. 10; Ю. Б е г у н о в. Тайная история масонства. М., 2007, с. 190 и др.

հոկտեմբերի 12-ին Պետրոգրադի խորհրդի (սովետի) նիստում, խորհրդին կից, որն էլ գործնականում դարձավ ապստամբության նախապատրաստման կենտրոն: ՌՅԿ նպատակը հեղափոխության իրականացումն էր ու կարգի պահպանումը: Սակայն Պետրոգրադում ՌՅԿ գործունեությունը շատ կարճ տևեց: Մայրաքաղաքում իշխանությունը հեշտությամբ նվաճելուց հետո, երբ խորհուրդների Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարում (հոկտեմբերի 26-ին) (ձևավորվեց կառավարություն (ժողկոմխորհ), ՌՅԿ-ն դեկտեմբերի 5-ին դադարեցրեց իր գործունեությունը²⁴:

Հարկ է նշել, որ Պետրոգրադի ՌՅԿ-ն՝ իբրև իշխանություն առանձնապես մեծ դերակատարություն չունեցավ, որովհետև. ա) ապստամբությունը մայրաքաղաքում հեշտությամբ հաղթանակեց և բ) հեղափոխության հաղթանակի հաջորդ՝ հոկտեմբերի 26-ի օրը, ձևավորվեց կառավարություն՝ ժողկոմխորհ, և բարձրագույն գործադիր իշխանության գործառույթներն անցան նրա ձեռքը:

Այդ նույն քանր չի կարելի ասել Հայաստանի պարագայում, որովհետև մեզանում առհասարակ բանվորագյուղացիական խորհուրդներ չստեղծվեցին, իսկ Ադրբեջանի տարածքում ստեղծված Հայհեղկոմը կուսակցության կողմից ստեղծված մարմին էր, որն արտաքին ուժի օգնությամբ դարձավ կառավարություն և մնաց իշխանության դեկին ուղիղ մեկ տարի, մինչև որ խորհուրդների Համահայաստանյան ընտրությունների միջոցով կերպիւրվեր խորհուրդների համագումար և կձևավորվեր օրինական կառավարությունը:

Կնշանակի իրավական առումով Ռուսաստանում Վ. Լենինի գլխավորած ժողկոմխորհի ստեղծումն ավելի օրինական էր, քանի որ այն ձևավորվել էր բանվորների և զինվորների ներկայացուցչական մարմնի՝ խորհուրդների Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարի կողմից: Բնարկե, համագումարի պատգամավորների մի զգալի մասը՝ աջ էսեռները, մենշևիկները և այլն, համաձայն չլինելով մեծամասնություն կազմող բոլշևիկ-ձախ էսեռ խմբակցության ընդունած որոշումներին, մինչ այդ արդեն հեռացել էին համագումարից: Ստեղծված կառավարությունը կոչվեց Ժամանակավոր, որովհետև սպասվում էր առաջիկա համաժողովրդական ընտրություններով ձևավորված Մահմանադիր ժողովում ընտրել հիմնական կառավարություն:

Ինչ վերաբերում է Հայհեղկոմին՝ իբրև բարձրագույն իշխանություն, ապա նա իրավական ու օրինական ուժ չունեք այն մասով, որ ամեննին ժողովրդական ապստամբության արդյունք չէր և ժողովրդական ներկայացուցչական մարմին չլինելու որևէ հիմք չունեք: Սակայն նա իրավական ուժ ստացավ այն մասով, որ Երևանի՝ արդեն հիշատակված հայ-ռուսական դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի 2-րդ կետով «Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը, կազմվում է ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում»²⁵: Հայհեղկոմին իշխանություն և ուժ տվող միակ հենարանը, թերևս, 11-րդ կարմիր բանակն էր: Այստեղ է ասված՝ «ուժն է ծնում իրավունքը»:

²⁴ Վ. Ի. Լենին. ԵԼԺ, հ. 35, էջ 525:

²⁵ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 383; Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 533:

Հայաստանում խորհուրդների բացակայության պայմաններում ՌՀԿ-ները նշանակվում էին բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավար մարմնի կողմից և ենթակա էին նրան: ՀՌՀԿ-ն իր կազմով, փաստորեն, նույն ինքը Հայկոմկուսի ԿԿ-ի անդամներն էին: Եվ պետական իշխանության ու կուսակցության այդ երկու մարմինները, կարելի է ասել, գրեթե նույնանում էին իրար: Խորհրդային իրավագետ Վլ. Նազարյանը, չգիտես ինչու, չի ընդունում, որ Հայկեղկոմը կազմվել է Հայկոմկուսի ԿԿ-ի կողմից²⁶: Վերջինս էլ իր հերթին համապատասխան հրահանգ էր ստացել իր անմիջական վերադաս մարմնի՝ ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի Կովբյուրոյի ու անձամբ նրա ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեի կողմից: Հենց միայն այն փաստը, որ նոյեմբերի 30-ին Դիլիջանից հեղափոխության առաջնորդ Վ. Լենինին ուղղված ողջույնի հեռագրում մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան իսկույն նեթ ստանձնեց այդ տարերային շարժման ղեկավարությունը և ստեղծեց Հայաստանի Ռեկոմ (ընդգծումը մերն է – Ա. Ն.)՝ հայտարարելով Սոցիալիստական Սովետական Ռեսպուբլիկա»²⁷, ինքնին երևում է, որ Հայկոմկուսն է ստեղծել Հայկեղկոմը: Վլ. Նազարյանն անհաջող փորձ է անում Հայկեղկոմը չհամարել իբրև նշանակովի մարմին: Դրա փոխարեն նա հայտարարում է. «Բրականում՝ Հայկեղկոմը ինքնաբերաբար հեղափոխական և՛ պետական իշխանության, և՛ կառավարման մարմին էր Սովետական Հայաստանում»²⁸: Բայց նրա ասածից այդպես էլ պարզ չի դառնում, թե ում կողմից էր ստեղծվել այդ մարմինը: Այդ իսկ պատճառով Վլ. Նազարյանը դժվարանում է տալ Հայկեղկոմի՝ որպես պետական բարձրագույն իշխանության մարմնի իրավական կարգավիճակի գնահատականը:

Մեկ ուրիշ իրավագետ՝ Շ. Պետրոսյանը, խոսելով Հայկեղկոմի իրավասությունների մասին, նշում է, որ «Հայաստանի ռեկոմն իր մեջ մարմնավորում էր պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն օրգանի գործառույթներ: Նա հանդիսանում էր օրենսդիր և գործադիր օրգան: Երկրի կառավարումը բոլոր գծերով կենտրոնացված էր Ռեկոմի ցիոն Կոմիտեի ձեռքում»²⁹: Այսինքն՝ Հայկեղկոմը ներկայանում էր ոչ միայն օրենքներ մշակող և ընդունող մարմին, այլև այդ օրենքները կյանքի կոչելու գործառույթներ իրականացնող: Ավելին, իրավաբան Վլ. Նազարյանի մեկնաբանությամբ Հայկեղկոմի համար բնութագրական է եղել ոչ միայն երկու՝ օրենսդրական և պետական կառավարման գործառույթներ, այլև երրորդ՝ «Գերագույն պետական հսկողության» գործառույթ³⁰:

Այսպիսով՝ Հայաստանի կառավարությունը նույն ինքը՝ Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն էր: Ժողովուրդի բարձրագույն կոլեգիալ մարմնի գործառույթը կատարում էր Հայկեղկոմը, որն օժտված էր թե՛ օրենսդիր, թե՛ գործադիր և թե՛, ինչպես արդեն ասվեց, նույնիսկ դատական վերահս-

²⁶ Վ. Ռ. Նազարյան. Սովետական Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները (1920–1922 թթ.), Երևան, 1974, էջ 54–55:

²⁷ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեկոմիցիան, էջ 406:

²⁸ Վ. Ռ. Նազարյան. նշվ. աշխ., էջ 55:

²⁹ Շ. Ն. Պետրոսյան. Սովետական պետականության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 43:

³⁰ Վ. Ռ. Նազարյան. նշվ. աշխ., էջ 70:

կողմնական գործառնություններով: Իսկ Հայհեղկոմի անդամները ներկայացնում էին պետական կառավարման որևէ ոլորտի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը: ՀՄԽՀ հեղկոմների վերաբերյալ կանոնադրությունն ընդունվել է ավելի ուշ՝ Ժողովուհորհի 1921 թ. հուլիսի 20-ի դեկրետով³¹:

Անփոփելով կարելի է ասել, որ խորհրդայնացված Հայաստանի համար բնութագրականը Հայհեղկոմն էր իր ստորաբաժանումներով (հատկապես իր գլխավոր պատժիչ մեքենայով՝ Չեկայով), որը հանդես էր գալիս իբրև պրոլետարիատի դիկտատուրա գործնականում պրոլետարիատ չունեցող Հայաստանում՝ իր մեջ ներառելով ամբողջ իշխանությունը՝ գործադիր, օրենսդիր, կարելի է ասել նաև դատական, մինչև որ տեղի կունենային բանվորների և գյուղացիների պատգամավորական խորհուրդների ընտրություններ ու կձևավորվեր ընտրովի իշխանություն: Բայց հետագայում պարզվում է, որ վերջինս էլ էր ձևական, որովհետև այն ձևավորվում, դեկավարվում և ուղղորդվում էր բացառապես կոմունիստական-բոլշևիկյան կուսակցության կողմից:

Ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին (ՌՍՖՍՀ), ապա այնտեղ, ի սկզբանե, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը համարվում էին սոցիալ-դասակարգային, խտրական սկզբունքով ընտրված խորհուրդները: Մակայն սրանք ևս նույն սկզբունքով ձևավորվում և անվերապահ դեկավարվում էին բոլշևիկյան կուսակցության ապարատի կողմից: Այս կապակցությամբ դժվար է համաձայնվել խորհրդահայ պատմաբան Հ. Էլչիրեկյանի այն պնդմանը, որ, իբր, լիտերատուրայի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ պետական իշխանությունը³²: Ձևի առումով դա այդպես էր, բայց ոչ՝ բովանդակության: Այնպես որ իրական ու փաստական ամբողջ իշխանությունն անբաժան պատկանում էր կոմկուսին, նրա ընտրախավին (Էլիտային): Ընդ որում՝ գնալով այդ գործընթացը ավելի է խորացել՝ հանգեցնելով կուսակցական մենատիրության, իսկ ավելի ուշ՝ քաղաքական ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմի):

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման ու հաստատման անանհատկություններից է այն, որ, ի տարբերություն Ռուսաստանի, որտեղ բոլշևիկները 1917–1918 թթ. ժամանակավորապես կոալիցիայի մեջ մտան Ձախ էսէռների կուսակցության հետ, մասամբ էլ համագործակցեցին ՌՍԴԲԿ ձախ մենշևիկ ինտերնացիոնալիստների ու անարխիստների հետ: Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել, որ Անդրկովկասում միայն վրաց բոլշևիկները 1921–1923 թթ. կոալիցիա կազմեցին վրաց ձախ մենշևիկների հետ: Հայաստանում նման գործընթաց, թեկուզ ձևական, բնավ տեղի չունեցավ:

Մանրամասնելով հարցը Ռուսաստանի վերաբերյալ՝ պետք է ասել, որ կոալիցիայի խնդիրը մի քանի դրսևորումներ է ունեցել: Հարկ է նշել, որ 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ից մինչև 1918 թ. հունվարի 6-ը Ռուսաստանի սոցիալիստա-

³¹ Հայկ. ՍՍՌ օրենքների, Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկ. ՍՍՌ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու (1920–1938 թթ.), Երևան, 1963, էջ 56–63:

³² А. М. Эльчибекян. От ревкомов к советам (создание советов в Армении). Ереван, 1976, с. 7.

կան կողմնորոշման կուսակցություններից կռալիցիոն կառավարություն ստեղծելու այլընտրանք կար: Հետևողականության շրջանում Ռուսաստանի ընդդիմադիր կուսակցությունները հնարավորություն են ունեցել միաժամանակ լեզալ գործունեություն վարել: Իշխանության դեկին անցած բոլշևիկները այն պահելու հրամայականով, անկախ իրենց կամքից, տալիս էին նման հնարավորություն, որովհետև էստները, մենշևիկները, կադետները և այլն դեռևս - շատ մեծ կշիռ ունեին տարբեր տիպի ու մակարդակի խորհուրդներում, քաղաքային դումաներում, արհմիություններում, հրավիրվելիք Մահմանադիր ժողովում և այլուր:

Այն բանից հետո, երբ պարզվեց, որ նորահռչակ բոլշևիկյան վարչակարգը արտահայտում է ոչ թե խորհուրդների, այլ իր կուսակցության կամքը, էստները և մենշևիկները, միանալով արհեստակցական միությունների, գործարանային կոմիտեների և բանվորական շատ խորհուրդների հետ, հանդես եկան սոցիալիստական լայն ճակատով ու պահանջ դրեցին ստեղծել միատարր սոցիալիստական կռալիցիոն կառավարություն: Եվ այդ պայքարն իր ձեռքը վերցրեց երկաթուղայինների արհեստակցական միությունների Համառուսաստանյան գործադիր կոմիտեն (այսպես կոչված ՎԻԿՇԵԼ-ը): Այն իր մեջ ներառում էր սոցիալիստական բնույթի 8 կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Նրանում բոլշևիկները կազմում էին փոքրամասնություն: Հոկտեմբերի 29-ին ՎԻԿՇԵԼ-ը վերջնագիր ներկայացրեց Ժողովխորհին՝ պահանջելով ստեղծել սոցիալիստական պլատֆորմի վրա հիմնված կռալիցիոն (միատարր) կառավարություն՝ հակառակ դեպքում սպառնալով անցկացնել Համառուսաստանյան երկաթուղայինների համընդհանուր գործադուլ³³:

Հեղափոխության հաղթանակի առաջին օրերին ՌՄԴԲ(բ)Կ ԿԿ-ի չափավոր թևը, որի ղեկավարը կարելի է համարել ԿԿ-ի անդամ Լ. Կամենևին, ով հոկտեմբերի 27-ին ընտրվել էր Խորհուրդների Համառուսաստանյան ԿԳԿ-ի նախագահ, Գ. Մոկոլնիկովի հետ միասին հոկտեմբերի 29-ին բանակցեց ՎԻԿՇԵԼ-ի ներկայացուցիչների հետ, և միատարր սոցիալիստական կառավարություն (անգամ առանց Վ. Լենինի (ստեղծելու վերաբերյալ նախնական համաձայնության եկան:

Լ. Կամենևին այդ քայլի իմաստն այն էր, որպեսզի նորահռչակ խորհրդային իշխանության համար ստեղծվեր սոցիալական և քաղաքական հնարավորին լայն հենարան՝ կանխելու համար քաղաքացիական եղբայրասպան պատերազմը երկրում: Եվ մեր կարծիքով, անկախ բոլշևիկ առաջնորդների հետին հաշվարկերի, ճիշտ էր վարվում Համ. ԿԳԿ-ի նախագահ Լ. Կամենևինը՝ բանակցելով ՎԻԿՇԵԼ-ի ղեկավարության հետ: Սակայն բոլշևիկ օկարծրաքարերը՝ Վ. Լենինի և Լ. Տրոցկու գլխավորությամբ, քննադատեցին Կամենևինն ու նրա կողմնակիցներ՝ Գ. Ջինովևի, Վ. Նոգինի, Ա. Ռիկովի և մյուսների «կապիտոլյանտական» գիծը ու մերժեցին սոցիալիստական կռալիցիայի պլանը: Արդյունքում՝ մի քանի օր անց, երբ ձախողվեց գեներալ Ա. Կրասնովի արշավանքը Պիտերի վրա, չեղյալ համարվեց նախնական համաձայնությունը, իսկ Լ.

³³ Политические партии России: история и современность (այսուհետև՝ Политические партии России), под ред. проф. Завелева А. И. и др. М., 2000, с. 389.

Կամենը նոյեմբերի 8-ին հրաժարական տվեց ՀԿԳԿ-ի նախագահի պաշտոնից³⁴:

1917 թ. աշնանը էսեռների վերջնական պառակտումով նրա ձախ թևը սկսեց ավելի ու ավելի մերձենալ և համագործակցել բոլշևիկների կուսակցության հետ: Խորհուրդների Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարում հոկտեմբերի 26-ին ձևավորված բանվորագյուղացիական Ժամանակավոր կառավարությունը բաղկացած էր միայն բոլշևիկներից՝ ընդամենը 13 կոմիսար՝ Վ. Լենինի գլխավորությամբ: Մակայն հենց այդ օրերին բոլշևիկ ղեկավար շրջանակներում անհրաժեշտություն ծագեց ձախ էսեռների հետ ստեղծել կոալիցիոն կառավարություն: Հաշվի առնվեց, որ ապստամբությանն աջակցել էին ձախ էսեռները, մասամբ նաև ձախ մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստները և անարխիստները: Բոլշևիկները շահագրգռություն հանդես բերեցին կոալիցիայի հարցում, քանի որ նրանք իշխանությունը պահելու խնդիր ունեին: Ինչպես արդեն ասվել է, նրանց հարկավոր էր քիչ թե շատ ամուր սոցիալական և քաղաքական հենարան: Բոլշևիկները պատրաստ էին Համ. ԿԳԿ-ի կազմում հրավիրել նաև մենշևիկների և աջ էսեռների, սակայն նրանք հրաժարվեցին: Հարկ է փաստել, որ գյուղացիական պատգամավորական խորհուրդների Համ. ԿԳԿ-ը մինչև 1918 թ. հունվար գտնվում էր բացառապես էսեռների ձեռքում³⁵:

Ի վերջո, բոլշևիկ-ձախ էսեռ կոալիցիայի սկզբունքային համաձայնությունը կայացավ 1917 թ. նոյեմբերի 18-ին փոխգիտնական միջոցով: Դեկտեմբերի 9-ին կազմվեց բոլշևիկ-էսեռական խառը կառավարությունը: Ձախ էսեռները, բլոկ կազմելով բոլշևիկների հետ, ստացան կոմիսարական 7 պորտֆել:

Հարկ է նշել, որ կոմկուսի ղեկավար մի հատվածի (Լ. Տրոցկի, Ն. Բուխարին և ուրիշներ) ու ձախ էսեռների միջև կար գաղափարական որոշ ընդհանրություն: Բանն այն է, որ երկուսն էլ տարված էին համաշխարհային պերմանենտ հեղափոխության տեսլականով, որը, սակայն, չհրականացավ:

Բոլշևիկ-ձախ էսեռ կոալիցիան գործեց 1917 թ. դեկտեմբերի 10-ից մինչև 1918 թ. մարտ՝ խորհուրդների Համառուսաստանյան 4-րդ համագումարը, երբ Բրեստի հաշտության, քաղաքական կոմունիզմի քաղաքականության և մի քանի այլ հարցերում առաջացած տարաձայնությունների պատճառով էսեռները հետ կանչեցին իրենց ներկայացուցիչներին կառավարությունից, իսկ վերջնական խզումը՝ հուլիսի 5-6-ի նրանց հայտնի խռովությունը: Այդպիսով, կարելի է ասել, որ սկսած 1918 թ. հուլիսից, ձախ էսեռներին քաղաքական իշխանությունից վերջնականորեն հեռացնելուց հետո, ըստ էության, Ռուսաստանում հաստատվեց միակուսակցական կառավարում՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի ձևով:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին էր կոալիցիայի հարցը խորհրդայնացված Հայաստանի պարագայում: Հայաստանում կոալիցիոն սոցիալիստական կառավարություն ստեղծելու հնարավորություն էր տալիս երիցս հիշատակված Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական (Դրո-Լեգրան) համաձայնա-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 390:

³⁵ Н. В е р т. История Советского государства. 1900–1991. М., 1992, с. 110.

գիրք: Համաձայնագրի 6-րդ կետում ասվում էր. «Ռազմահեղափոխական կոմիտեի կազմի մեջ մտնում են՝ 5 անդամ կոմունիստական կուսակցության կողմից նշանակված և 2 անդամ ձախ դաշնակցականների խմբից՝ համաձայնեցնելով կոմունիստական կուսակցության հետ»³⁶: Այսինքն՝ նախատեսվում էր, որ Հայհեղկոմը կազմված էր լինելու 5 կոմունիստներից (Ս. Կասյան, Ա. Մոսվյան, Ս. Տեր-Գաբրիելյան, Ա. Բեկզադյան և Ա. Նուրիջանյան) (և 2 «ձախ» դաշնակցականներից՝ Դրո և Հ. Տերտերյան)³⁷: Սակայն դեկտեմբերի 4-ին կասյանական հեղկոմը տակավին ոչ լրիվ կազմով Երևան հասնելուն պես կտրականապես դեմ արտահայտվեց Դաշնակցության հետ ցանկացած գործակցությանը ու կոալիցիային՝ անկախ նրանից «ձախ» են, թե՞՝ այդ: Ավելին, նրանք կշտամբեցին Լեգրանին, թե նա ինչու է նման համաձայնության գնացել: Ս. Վրացյանը վկայում է, որ Հայհեղկոմը չեղյալ հայտարարեց Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը³⁸:

Պարզվում է, որ Բոլշևիկ-ՉՅԴ կոալիցիոն կառավարություն ստեղծելու նախաձեռնության հեղինակը Կոմկոմի կոմունիստների դեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն էր, որի նպատակը, որոշ մարտավարական գիշումների գնալով, Հայաստանի խորհրդայնացման գործը հեշտացնելն էր: Տեղին է հիշեցնել, որ այդ օրերին բազմահմուտ Օրջոնիկիձեի համանման հնարքներից մեկն էլ Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի ընդունած հռչակագիրն էր հայկական երեք գավառների՝ Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի (վերջինիս լիակատար ինքնորոշման իրավունք տալու միջոցով) Հայաստանի անբաժանելի մասը ճանաչելու մասին³⁹: Բայց շատ շուտով պարզվեց, որ դա ընդամենը քարոզչական հնարք էր Հայաստանի խորհրդայնացումը հեշտացնելու նպատակով:

Հենց կոալիցիայի գաղափարն էլ Օրջոնիկիձեն հուշել էր Բ. Լեգրանին, որն էլ համաձայնվել էր Ս. Վրացյանի կառավարության առաջարկին՝ երկու «ձախ» դաշնակցականի ՀՆՀԿ-ի մեջ ընդգրկելու վերաբերյալ: Բացի այդ, Գ. Օրջոնիկիձեն, նկատի ունենալով «Հայաստանում պրոլետարիատի բացակայությունը» և «գյուղացիական բնակչության քաղաքական հետամնացությունը կոմունիստական գաղափարների հանդեպ», կուսակցության անունից հանձնարարական էր տվել Հայհեղկոմի ընկերներին «Հայաստանում իշխանությունը գրավելուց հետո զգույշ քաղաքականություն վարել, ... ստեղծել հայկական ժողովրդական (այսինքն՝ «կոալիցիոն») – Ա. Հ. (կառավարություն, չվանել ինտելիգենցիայի լայն շրջանները և այլն»⁴⁰: Սակայն փաստերի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ Հայկոմկոմի ԿԿ-ը և նրա ձևավորած

³⁶ Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 533–534, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Երևան, 2000, էջ 383–384:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 560, թ. 476, Կ. Ս ա ս ու ն ի. Փետրվարյան ապստամբությունը. – Ծայրենիք, 1925, թիվ 12 (հոկտեմբեր), էջ 94:

³⁸ Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 543:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 67, թ. 1, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., (քաղաքական պատմություն), էջ 377:

⁴⁰ Գ. Կ. Օրջոնիկիձե. Ընտիր հոդվածներ և ճառեր (1918–1937), Երևան, 1950, էջ 58, նան՝ Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 528:

հեղկոմը ոչ միայն չգնացին փոխզիջման ու կոալիցիոն կառավարության, այլ գնալով ավելի ուժեղացրին ճնշումներն ու բռնությունները այլախոհ կուսակցությունների և մտավորականության հանդեպ: Ահա այդ բացթողման մասին էր հետագայում շեշտում Վ. Լենինը Կոմկոմի հանրապետությունների կոմունիստներին ուղղված իր 1921 թ. ապրիլի 14-ի հայտնի նամակում⁴¹:

Եթե Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարները ստեղծված սոցիալ-քաղաքական և ռազմական բարդ իրավիճակի թելադրանքով տակտիկական քայլ կատարեցին և կառավարության մեջ հրավիրեցին ձախ էսէռներին, համեմատաբար մեղմ ու հանդուրժող վերաբերմունք ցուցաբերեցին սոցիալիստական մի քանի կուսակցությունների, մասնավորապես ձախ մենշևիկ ինտերնացիոնալիստների հանդեպ՝ նրանց առաջնորդ Յու. Մարտովի գլխավորությամբ (խորհուրդների Համառուսաստանյան 7-րդ համագումարում վերջինս անգամ ընտրվել էր ՀԳԳԿ-ի անդամ), ապա Հայաստանի պարագայում Հայկոմկոմը և Հայհեղկոմը, ի սկզբանե, ցուցաբերեցին անհանդուրժողականություն առանց բացառության հայ բոլոր կուսակցությունների հանդեպ: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո գործնականում արգելվեց մինչ այդ հանրապետությունում գործող շուրջ մեկ տասնյակի հասնող քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը: Եթե դրանցից մի քանիսը, այդ թվում ՀՅԴ, այնուամենայնիվ, կիսալեզալ գործում էին, ապա հրապարակավ դա ցույց չէին տալիս:

Հարց է ծագում. ինչո՞ւ Հայաստանի պարագայում չկայացավ կոալիցիա և բոլշևիկների կողմից չցուցաբերվեց քիչ թե շատ հանդուրժողական վերաբերմունք ոչ պրոլետարական, օմանրբուրժուական օրակվող հայ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ: Սա առաջին հերթին պետք է բացատրել նրանով, որ իշխանության գլուխ անցած Հայհեղկոմը Հայաստանում որևէ կուսակցության կողմից քաղաքական հենարանի ու աջակցության կարիքը չուներ, որովհետև նա այդ իշխանությունը ստացել էր Խորհրդային Ռուսաստանի ու նրա Կարմիր բանակի օգնությամբ և անգամ անհրաժեշտ չհամարեց Օրջոնիկիձեի ու Լեգրանի մշակած քաղաքական սցենարով մի երկու «ձախ» դաշնակցականի, թեկուզ ձևական, ներառելու Հայհեղկոմի՝ կառավարության կազմում: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության թիկունքին էր Խորհրդային Ռուսաստանը: Դրա համար էլ Հայաստանի բոլշևիկները իշխանությունը վերցնելու առաջին իսկ օրերից սկսեցին իրենց պահել սանձարձակ, փաստորեն, վարել բռնությունների, ճնշումների ու «ռազմական կոմունիզմի», Մեծն Գ. Նժդեհի բնորոշմամբ՝ «պետական բանդիտիզմի» և «զանգվածային ավազակության» քաղաքականություն⁴²:

Այսպիսով, ի տարբերություն Ռուսաստանի, Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանությունը, ի սկզբանե, չընդունեց ոչ մի կոալիցիոն ձև:

Մյուս կողմից էլ հարկ է նկատել, որ 1920 թ. վերջերին Հայաստանի Հանրապետության համար ստեղծված անել իրավիճակում հայ ժողովուրդը բավականին հեշտությամբ (ըմբռնումով) ընդունեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի գերիշխանությունն ու կոմունիստական միակուսակցական, ավտորիտար մենիշխանական վարչակարգը, որովհետև Հայաստանի համար ստեղծված աշ-

⁴¹ Վ. Բ. Լ. Է. և ի ն. ԵԼԺ, հ. 43, Երևան, 1982, էջ 237-240:

⁴² Գ. Նժդեհ և Կ. Երկեր, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 469:

խարհաքաղաքական բարդ իրավիճակը, թուրքական մահացու վտանգը, արևմտյան կողմնորոշման հուսախաբությունները և այլն, ինքնին թելադրում էին ընդունել ու հարմարվել բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից պարտադրված այդ վարչակարգին:

Անփոփեմք էթե ՌՄԴԲ(ԲԿ-ը և նրա ձևավորած կառավարությունը տակտիկական նկատառումներով, այնուամենայնիվ, դիմել են կոմսոցմոսների, կազմել է կոալիցիա Չախ էսեռների կուսակցության հետ, խորհուրդներում ու Համ. ԿԳԿ-ում համատեղ աշխատել են չափավոր սոցիալիստական կողմնորոշման այլ կուսակցությունների հետ և այլն, ապա Հայկումկուսն ու նրա ձևավորած կառավարությունը՝ Հայհեղկումը, թեկուզ ձևական, չգնաց ոչ մի փոխզիջման ու կոալիցիայի:

* * *

Համեմատություն և գուգահեռներ անցկացնելով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության (Ժողկոմխորհի(և Հայհեղկումի կողմից մամուլի ու տեղեկատվության այլ միջոցների նկատմամբ վարած քաղաքականության հարցում՝ փաստերը բերում են այն համոզման, որ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը այս տեսակետից նույնպես ավելի հանդուրժող է եղել, քան հայաստանյանը:

Ռուսաստանում ոչ բոլշևիկյան այլախոհ թերթերի և տեղեկատվական ու հրատարակչական այլ միջոցների փակումը կատարվել է աստիճանաբար: Տվյալներ կան, որ միայն Հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած առաջին օրերին Պիտերի ՌԶԿ-ն հասցրել էր փակել ընդամենը 7 թերթ և վերահսկողություն սահմանել ռադիոյի ու հեռագրի վրա⁴³: Ուշադրության է արժանի Ժողկոմխորհի 1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունած դեկրետը «Մամուլի մասին», որում սահմանվում էին, կարելի է ասել, իր ժամանակի համար բավական չափավոր հետևյալ ընդհանուր դրույթները. 1) «փակման են ենթակա մամուլի այն օրգանները, որոնք բանվորագյուղացիական կառավարությանը բացահայտ դիմադրության ու անհնազանդության կոչ կանեն, 2) փաստերի խեղաթյուրման և ակնհայտ զրպարտության միջոցով կսերմանեն խռովություն և 3) բացահայտ հանցավոր, քրեորեն պատժելի գործողությունների կոչ կարվի»⁴⁴: Այդ նշանակում է, որ մնացած դեպքերում մամուլի միջոցները, անկախ կուսակցական և այլ պատկանելիությունից, կարող էին ազատ գործել: Մակայն խորհրդային կառավարությունը մինչև վերջ հավատարիմ չմնաց մամուլի ազատության այդ կանոններին: Արդեն 1918 թ. հունվար-փետրվարին միայն Պետրոգրադում և

⁴³ Н. В е р т. История Советского государства. 1900–1991. М., 1992, с. 110.

⁴⁴ А. С. О р л о в и др. Хрестоматия по истории России. М., 2009, с. 417.

Մոսկվայում փակվել էին մոտ 70 թերթ⁴⁵: Այդուհանդերձ, հետհոկտեմբերյան շրջանում տարբեր հաճախականությամբ, երբեմն էլ անվանափոխումներով լույս էին տեսնում էստոնական՝ «Դելտ նարոդա», «Ջնամյա տրուդա», մենշևիկյան՝ «Նովայա ժիզն», «Դեն», կադեդական՝ «Ռեչ», «Ռուսսկոյե սլովո», անգամ՝ պահպանողական «Ռուսսկիե վեդոմոստի» և համառուսաստանյան մասշտաբի այլ օրաթերթեր, մի հանգամանք, որը բացառված է եղել խորհրդայնացված Հայաստանի պարագայում:

Ուշագրավ է, որ քաղաքացիական պատերազմի գրեթե ողջ ընթացքում գործնականում լեզու (ազատ է գործել մենշևիկյան մամուլը, ինչը բացատրվում է նրանով, որ ՌՄԴԲԿ (մենշևիկները) ու հատկապես նրանց առաջնորդ Յու. Մարտովը մեղմ, ինչ-որ տեղ հաշտվողական դիրք էր գրավել բոլշևիկների հանդեպ և նույնիսկ առաջարկում էր Սահմանադիր ժողովը չհակադրել Սովետներին⁴⁶:

Մամուլի և ազատ խոսքի հարցում այլ պատկեր ենք տեսնում Հայաստանում: Ի տարբերություն Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության, Հայիեղկոմը շատ ավելի կոշտ ու անզիջող գիծ վարեց մամուլի, աշխարհիկ և հոգևոր հրատարակչությունների ու տեղեկատվական այլ միջոցների նկատմամբ: Սկսած 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ից՝ Հայաստանում պաշտոնապես փակվեցին դաշնակցական, բոլշևիզմին ընդդիմադիր ու անգամ լոյալ գրեթե բոլոր կուսակցական թերթերն ու հանդեսները: Ի դեպ, մինչ Հայաստանի խորհրդայնացումը հանրապետության տարածքում տարբեր հաճախականությամբ հրատարակվել են 60 անուն բազմակուսակցական տարաբնույթ թերթեր ու ամսագրեր⁴⁷: ՀՅԴ գլխավոր պաշտոնաթերթ «Հառաջ»-ի վերջին համարը լույս տեսավ դեկտեմբերի 1-ին: Թերթի տպարանի, սարքավորումների հիման վրա դեկտեմբերի 5-ից սկսեց հրատարակվել ՀԿ(Կ ԿԿ-ի և Երևանի կոմիտեի պաշտոնական օրգան «Կոմունիստ»-ը: Հանրապետության տարածքում արգելվեց ցանկացած այլախոհ պարբերականի լույսընծայումը: Հայաստանի խորհուրդների 1-ին համագումարում (1922 թ. հունվար-փետրվար) (Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը մի առիթով ակնարկել է, որ իրենք «թույլ են տվել, որ Հայաստանում տպվի «Մշակ» անկուսակցական թերթը, սակայն նա քոչեց այստեղից Թիֆլիս»⁴⁸): Ալ. Մյասնիկյանը, հավանաբար, նկատի է ունեցել 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Երևանում հրատարակված

⁴⁵ Д. Б. Павлов. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов. М., 1999, с. 23.

⁴⁶ Политические партии России, с. 330.

⁴⁷ Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918–1920 թթ., Երևան, 2005, էջ 4:

⁴⁸ ՀՄԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարը (արձանագրությունը, էջ 16:

«Մշակ Հայաստանի» անունով անկուսակցական թերթը, որին խորհրդահայ պարբերական մամուլի պատմության մասնագետ Հ. Ֆելեքյանը բնորոշել է որպես «գաղափարապես շատ հեղեղելու մի հրատարակություն»⁴⁹:

Դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում հանրապետության տեղեկատվական բոլոր միջոցները՝ մամուլը, հրատարակությունները, փոստը, հեռագիրը, հեռախոսը, ռադիոն և այլն, դրվեցին կառավարության խիստ վերահսկողության ու կոշտ գրաքննության տակ: Անգամ դրանց որոշ ոլորտներ հատուկ դեկրետներով ռազմականացվեցին, որպեսզի վերահսկվեր ու կանխվեր հակակոմունիստական, հակահեղափոխական, լրտեսական ցանկացած փորձ: Ինքնին հասկանալի է, որ Հայկոմկուսն ու կառավարությունն ավելի կոշտ ու անհանդուրժող վարքագիծ պետք է դրսևորեին նաև մամուլի, ազատ խոսքի, մարդկանց իրավունքների ու ազատությունների հարցում: Սրանք Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից գործադրված առաջին քայլերն էին, որոնք պետք է Ռուսաստանի օրինակով ճանապարհ հարթեին «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» անվան տակ բոլշևիկյան միակուսակցական մենիշխանության հաստատմանը:

Այսպիսով, եթե հետհոկտեմբերյան Ռուսաստանում խորհրդային կառավարությունը ոչ պրոլետարական համարվող ընդդիմադիր մամուլի, հրատարակությունների, տեղեկատվական մյուս միջոցների փակման գործողությունների դիմեց աստիճանաբար, ինչը պայմանավորված էր նրա սոցիալ-քաղաքական դիրքերի թուլությամբ, խուսանավումների միջոցով իշխանությունը պահելու հրամայականով, ապա Հայաստանում ընդդիմադիր մամուլի և այլ միջոցների փակումը կատարվեց անմիջապես, մեկ հարվածով: Հետագայում մամուլի հարցում քաղաքականությունը Կենտրոնի և ազգային շրջանների միջև դարձավ միասնական: Հաստատվեց մամուլի և տեղեկատվության մենաշնորհ, ամեն ինչ դրվեց կուսակցության խիստ վերահսկողության ու գրաքննության տակ:

Այժմ համեմատենք ՌԿ(Կ և ՀԿ(Կ վարած քաղաքականությունն ընդդիմադիր կուսակցությունների հանդեպ միակուսակցական ավտորիտար կառավարման հաստատման ճանապարհին:

Ռուսաստանցի պատմաբանների տվյալներով XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին Ռուսաստանյան նախկին կայսրության սահմաններում հիմնվել ու գործել է ընդհանուր հաշվով մոտ 300 քաղաքական կուսակցություն, որոնցից 60-ը՝ համառուսաստանյան մասշտաբի, իսկ մնացածը՝ ավելի

⁴⁹ Հ. Ֆելեքյան. Հայաստանի պարբերական մամուլը սոցիալիզմի կառուցման պայքարում, Երևան, 1970, էջ 41:

քան 230-ը, ազգային բնույթի կուսակցություններ ու շարժումներ⁵⁰: Կուսակցությունների նման մեծ քանակը զարմանալի չէ, որովհետև Ռուսական կայսրությունում ապրում էին 100-ից ավելի ազգեր և ազգություններ: 1917 թ. միայն Կովկասում գործում էին մոտ 50 տարաբնույթ կուսակցություններ: Դրանց թվում ամենաազդեցիկներից մեկը համարվում էր ՀՅԴ-ը: Այդ շրջանում նրա շարքերում տարբեր տվյալներով հաշվվում էր 160–165 հազար մարդ⁵¹:

ՌՍԴԲԲ(Կ-ը, բռնագավթելով իշխանությունը, ի սկզբանե, նպատակ ուներ ստեղծել միակուսակցական կառավարություն: Այդ մասին է վկայում Վ. Լենինի զեկուցումը 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ի առավոտյան Խորհուրդների Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարի բոլշևիկյան խմբակցության նիստի ժամանակ, որում նշվում էր, որ ապագա կառավարությունը պետք է լինի «բացարձակապես միակուսակցական»⁵²: Մակայն, ինչպես արդեն ասվեց, քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում բոլշևիկների կուսակցությունը մարտավարական նկատառումներով որոշ զիջումների գնաց սոցիալիստական տիպի կուսակցությունների հետ, անգամ ժամանակավորապես կոալիցիոն կառավարություն կազմեց Ձախ էսեռների կուսակցության հետ, բայց հենց որ այդ կոնվկներից հաղթանակով դուրս եկավ, միակուսակցական կառավարման համակարգ հաստատելու ճանապարհին, 1920-ական թվականների սկզբից սկսեց լուծարել ու հաշվեհարդար տեսնել այդ «ոչ պրոլետարական» ու «մանրբուրժուական» որակվող կուսակցությունների ու հոսանքների հանդեպ: Ռուսաստանի օրինակով այդ նույն գործընթացը տեղի ունեցավ նաև Հայաստանում:

Բռնի ճանապարհով լուծարված և քաղաքական ասպարեզից հեռացված հայ քաղաքական կուսակցություններն իրենց գործունեությունը ծավալեցին դրսաշխարհում: Դրանով հանդերձ հարկ է փաստել, որ ռուսական «սպիտակ» վտարանդիության համեմատ հայ քաղաքական կուսակցություններն ավելի մեղմ վարքագիծ որդեգրեցին խորհրդային իշխանությունների հանդեպ: Ռուսական «սպիտակ» վտարանդիությունը բոլշևիկյան վարչակարգից հայրենիքը ազատագրելու հեռանկարով բավական երկար ժամանակ արտասահմանում պահում էր ռուսական բազմահազար սպայություն և կանոնավոր զորք: 1924 թ. հիմնվել էր «Ռուսական ընդհանուր զինվորական միություն»⁵³:

Դրան հակառակ՝ Մփյուռքի հայ քաղաքական կուսակցություններից Ռամկավարները և Հնչակյանները նույնիսկ փորձել են համագործակցել խորհրդային իշխանությունների հետ⁵⁴: Բայց և միաժամանակ եղել են նաև հնչակյանների արտասահմանյան մասնաճյուղեր, ովքեր հիմնականում զգու-

⁵⁰ Политические партии России, с. 9.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 275 և 291, ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 237, թ. 58:

⁵² Политические партии России, с. 388.

⁵³ История России. XX век (1894–1939). М., 2009, с. 708–709.

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 244, թ. 1, գ. 245, թ. 1–2, Ա. Կ ի տ ու ը. Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության (1887–1962), հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 486, 493, Ա. Հ ա կ ո բ - յ ա ն. Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918–1920 թթ., Երևան, 2005, էջ 341–345, 347–351:

շավոր ու վերապահ են եղել խորհրդային իշխանության և կոմունիստական կուսակցության հանդեպ⁵⁵:

Ինչ վերաբերում է ՀՅԴ-ը, ապա սկսած հետփետրվարյան շրջանից. 1921 թ. ապրիլին Բուխարեստի, 1923 թ. ապրիլ-մայիսին Վիեննայի խորհրդածողովների ու հատկապես 10-րդ և 11-րդ Ընդհ. ժողովների որոշումների համաձայն՝ նրա ընդդիմությունն ու պայքարը համայնավար վարչակարգի դեմ դրսևորվել է զուտ գաղափարական դաշտում: «Հայաստանի համայնավար վարչաձևը տապալելու նպատակով, մասնավորապես, կարողում ենք Վիեննայի խորհրդածողովի ընդունած բանաձևում, – բռնամիջոցներու և զենքի պիտի չդիմվի: Ընդհակառակն, Դաշնակցությունը ամեն կերպով պիտի աջակցի Երկրի վերաշինության գործին»⁵⁶: Միաժամանակ Դաշնակցությունը շարունակելու էր մնալ «ընդդիմադիր պոլշեիկյան ամբողջատիրության և անոր մեթոտներուն»⁵⁷: Բոլշեիկյան վարչակարգի նկատմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումների տարբերությունը ռուսական կուսակցություններից պետք է բացատրել Հայաստանի պատմական ու աշխարհաքաղաքական առանձնահատկություններով, հայության ծանր անցյալով, կրած արհավիրքներով ու կորուստներով, Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի հանդեպ պատմականորեն ձևավորված հատուկ վերաբերմունքով, ազգային հոգեկերտվածքով և այլն:

Իբրև առանձնահատկություն՝ պետք է հաշվի առնել ևս մեկ այլ հանգամանք: Հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները, ի սկզբանե, ոչ պակաս հաջողությամբ գործունեություն են ծավալել դրսաշխարհում (հայրենիքից դուրս)՝ Ս. Դ. Հնչակը, ՀՅԴ-ը, Արմենական-Ռամկավարները, Վերակազմյալները, ունեցել են կուսակցական կառույցների լայն ցանց: Իսկ 1920-ական թվականներին խորհրդային երկրից արտագաղթած հայ կուսակցությունների ներկայացուցիչներն ընդամենը լրացրել են նրանց արտասահմանյան կառույցների շարքերը՝ իրենց ուսերին կրելով Սփյուռքի հոգևոր ու նյութական բեռը՝ իր կարոտի ու նահանջի խնդիրներով:

Մյս ամենով հանդերձ՝ հայ քաղաքական կուսակցություններն իրենց դիրքորոշումների ու գործելակերպի տարբեր դրսևորումներով, այնուամենայնիվ, մինչև վերջ անհաշտ մնացին բոլշեիկյան ավտորիտար մենիշխանական, ամբողջատիրական կառավարման համակարգին: Նրանք 70 տարի շարունակ մտածում ու գործում էին բոլշեիկյան վարչակարգից իրենց հայրենիքը ազատագրելու համար, որը, ի վերջո, իրականություն դարձավ:

Մյսպիսով, Ռուսաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների պատմահամեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ուղղորդվել են մեկ կենտրոնից, սակայն ընդհանրական գծերի հետ մեկտեղ ունեցել են նկատելի առանձնահատկություններ:

⁵⁵ Ս. Հ ա կ ո բ Յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 343:

⁵⁶ Հ. Տասնապետյան. Հ. Յ. Դաշնակցությունը իր կազմութենեն մինչև ժ. Ընդհ. ժողով (1890–1924), Աթենք, 1988, էջ 165: Հարկ եղած դեպքում ՀՅԴ-ը փորձեր է արել ՀՕԿ-ի և հասարակական այլ կառույցների միջոցով օգտակար լինել Հայաստանի վերաշինության գործին:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 166:

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ПРОЦЕССОВ СОВЕТИЗАЦИИ
И УСТАНОВЛЕНИЯ ОДНОПАРТИЙНОГО РЕЖИМА В РОССИИ И
АРМЕНИИ

ARARAT AKOPYAN

Р е з ю м е

Историко-сравнительный анализ процессов советизации в России и Армении показывает, что, несмотря на то, что они направлялись одним и тем же центром, у них были заметные отличия. Если советская власть в России была установлена путем вооруженного восстания, в котором главную роль играли выбранные Советы рабочих, солдат и крестьян, то в Армении тот же процесс произошел без восстания, мирным путем: здесь большую роль сыграло поражение Армении в турецко-армянской войне и приглашение частей Красной Армии Ревкомом Армении, который не был выбран народом. Кроме того, если в России большевики, из тактических соображений, в 1917–1918 гг. создавали временные коалиции с левыми эсерами, более лояльно относились к меньшевикам и т. д., то в Армении армянские большевики, опираясь на части Красной Армии, с первых же дней отказались создавать коалицию с какой-либо партией, хотя, по Ереванскому соглашению, она предусматривалась, и начали проводить жесткую политику по отношению к другим политическим партиям. Уже в 1920-х гг., на примере Советской России, в Армении были выдворены с политической арены нелегально или полулегально действующие оппозиционные и более лояльные партии. Таким образом был утвержден однопартийный, авторитарный режим.

SOME HISTORICAL PARALLELS OF THE PROCESSES OF SOVIETIZATION
AND THE ESTABLISHMENT OF ONE PARTY REGIME IN RUSSIA AND
ARMENIA

ARARAT HAKOBYAN

S u m m a r y

The historical-comparative analysis of the processes of sovietization of Russia and Armenia shows that in spite of being directed by the same center, they had visible differences. If in Russia the establishment of the Soviet power took place with the help of elected Soviets of workers, soldiers and peasants and armed revolt, in Armenia it took place without revolt, peacefully; here a great role played the defeat of Armenians in Turkish-Armenian war and the invitation of the units of the Red Army by the Revolutionary committee of Armenia, not elected by people.

The other peculiarity of sovietization in Armenia is that unlike Russia, where the Bolsheviks set up a temporary coalition (with tactical sense) in 1917–1918, with the left Esers and were more loyal with the Mensheviks, the Armenian Bolsheviks with the support of the units of the Red Army refused to make a coalition from the beginning, with any party, though

according to the Yerevan agreement it was foreseen. They began a cruel policy towards other political parties.

In the 1920s according to the example of Soviet Russia, all the opposing and loyal parties were removed from the political scene in Armenia, and in this way one political authoritarian regime was established.